

Wittgenstein & het logisch empirisme. Een gespannen verhouding

Fons Dewulf

Universiteit Tilburg

f.r.p.dewulf@tilburguniversity.edu

Abstract

Wittgenstein & logical empiricism

Rudolf Carnap and Ludwig Wittgenstein share many philosophical interests: an admiration of Frege's formal logic, an anti-metaphysical stance and a modernist aesthetic aimed at removing superficial elements from discourse or thought. Despite their shared interests, Carnap and Wittgenstein ended their interaction in a plagiarism dispute. In this essay, I discuss which metaphysical reasons lie behind their dispute. I argue that Wittgenstein's overarching philosophical project stood in direct conflict with Carnap's. First, Wittgenstein never accepted that there are meaningful sentences about the language of science. Thus, there could be no meaningful reflection on science, and this nullified Carnap's Logic of Science project. Second, Wittgenstein had an overall disdain for Carnap's desire, as displayed in the *Manifesto* and the *Aufbau*, to reform philosophical activity as a part of science itself in tandem with a general reform of the place science in society.

Keywords: Wittgenstein, Carnap, Logical Empiricism, Scientific Philosophy, Neurath.

Ludwig Wittgenstein is een cultfiguur. Zijn werk is beschikbaar in bijna alle talen van de wereld. Steevast krijgt hij een eervolle vermelding in inleidingen tot de filosofie. Daarenboven blijven zijn ideeën het object van een eindeloze stroom aan onderzoek in de filosofie, psychologie én pedagogie. Zelfs in de wereld van de kunsten gaat men gretig aan de slag met zijn enigmatisch aanvoelende stellingen, zoals bijvoorbeeld Steve Reich in *Proverb*. Ook Wittgensteins leven is reeds het onderwerp geweest van talloze dramatiseringen, in biografieën en theaterstukken.

Wittgensteins brede succes staat in schril contrast met de logisch empiricistische filosofen waarmee hij, zowel vandaag als in zijn eigen tijd, vaak geassocieerd wordt. Rudolf Carnap, Moritz Schlick, Otto Neurath, of Carl Hempel maken geen standaard deel uit van de inleidingen tot de filosofie. Ook de vertaling van hun werken zijn de voorbije honderd jaar grotendeels uitgebleven (de laatste en enige Nederlandse vertaling van Carnap dateert uit 1971 – *Schijnproblemen in de filosofie: het vreemd-psychische en de realismestrijd*). Van dramatiseringen of populariserende biografieën is al helemaal geen sprake.

De relatie tussen het logisch empiricisme, hieronder vertegenwoordigd door het werk van Carnap, en Wittgenstein was niet alleen het onderwerp van een hevige intellectuele strijd in hun eigen tijd, maar is ook de laatste dertig jaar het onderwerp geweest van onderzoek. Die relatie – zo wil dit essay aantonen – reflecteert een cruciaal meta-filosofisch verschil dat wellicht ook aan de grond ligt van het hedendaagse populariteitsverschil tussen Wittgenstein en het logisch empiricisme. Eens men dit meta-filosofisch perspectief centraal plaatst in een lezing van beiden, kan men niet anders dan zich de vraag stellen: waarom lezen we, vertalen we en doceren we Wittgenstein zo vaak en de logisch empiricisten zo weinig?

1. Logica, modernisme en de teloorgang van traditionele filosofie

Ludwig Wittgenstein werd geboren in 1889 te Wenen, Rudolf Carnap in 1891 te Ronsdorf. Beiden studeerden natuurwetenschappelijke richtingen in het Duitse universiteitssysteem, respectievelijk in Berlijn en Jena. Beiden kwamen in contact met de logische studies van Gottlob Frege in de jaren net voor de eerste wereldoorlog. In het tweede decennium van de vorige eeuw deelden Carnap en Wittgenstein hun vurige passie voor Frege's symbolische goochelwerk slechts met een handvol andere mensen in de wereld. Toen de eerste wereldoorlog uitbrak, gingen beiden met een goedkeurend gemoed meevechten aan Duits-Oostenrijkse zijde. Beiden bewonderden de zoektocht van modernistische architecten als Adolf Loos om vormen in de bouwkunst van elk ornament te ontdoen. Zij zagen in die modernistische zoektocht in de architectuur een parallel met hun eigen bekommernis, namelijk de zinvolle vraagstukken met een mogelijke oplossing af te scheiden van de zinloze vraagstukken die geen oplossingen konden hebben en dus slechts illusoire vraagstukken zijn.¹ Volgens beiden onderzocht filosofie in het

1 Galison (1990)

verleden voornamelijk zulke illusoire vraagstukken en produceerde het daarbij onzin – potentieel gevaarlijke onzin. Beiden zochten na de oorlog een manier om uit te drukken wat de grenzen waren van een zinvol discours en zo de grenzen van de filosofie. En beiden kondigden met hun ideeën, in de *Tractatus* (TLP) en in de *Aufbau*, een revolutie aan van de filosofie.²

2. Een gespannen ontmoeting

Ondanks alle gelijkenissen in culturele interesses en filosofische perspectieven vonden Wittgenstein en Carnap elkaar echter nooit. Onder begeleiding van Moritz Schlick en Friedrich Waismann kwam het in 1927 vier keer tot een Weense ontmoeting tussen de twee.³ Carnap had toen net een jaar van intense discussie over de *Tractatus* achter de rug in Schlicks discussiegroep, de ‘Weense Cirkel’. De ontmoetingen tussen Carnap en Wittgenstein verliepen nooit vlot. Op sommige gelegenheden kwamen de Weense academische filosofen binnen, maar weigerde Wittgenstein hen in eerste instantie aan te kijken. Hij tuurde naar de muur, terwijl hij poëzie voorlas, van Rabindranath Tagore.⁴ Tot een wederzijdse uitwisseling van gedachten kwam het nooit.

Hoewel Carnap probeerde een dialoog met Wittgenstein aan te gaan over diens ideeën uit de *Tractatus*, weigerde Wittgenstein dit consequent. Carnaps gepeuter over de stellingen en zijn verzoeken om uitleg bij de keuzes voor bepaalde termen ergerden Wittgenstein danig. Tegen de piepjonge Herbert Feigl vertrouwde Wittgenstein toe dat ‘als Carnap het niet ruikt, dan kan ik hem niet helpen – hij heeft er gewoon de neus niet voor!’⁵ Wittgenstein wou alleen mensen ontvangen in Wenen die zijn hand vasthielden, zoals een kind de hand vasthoudt van de schoolmeester – zo vertelde Carnap over zijn ontmoetingen met Wittgenstein jaren later in zijn autobiografie.⁶ Nochtans had Schlick, de grootste bewonderaar van Wittgenstein onder de Weense filosofen, Carnap hiervoor uitvoerig gewaarschuwd: vragen over Wittgensteins uitspraken mochten zijn bezoekers niet stellen. Men moest luisteren naar de meester en kon slechts sporadisch en bescheiden verzoeken om verhelderingen (*Erläuterungen*).⁷ Bij het eerste contact in

2 (TLP, 4.112); Carnap (1998 [1928], XV en § 183)

3 Damböck (2022, 312-358)

4 Feigl (1969, 638)

5 Feigl (1969, 638)

6 Carnap (1963, 27)

7 Carnap (1963, 25)

1927 ging Schlick Wittgenstein altijd opzoeken ‘met de houding van een pelgrim’, zo getuigde zijn echtgenote.⁸ Ook Carnap zag doorheen de jaren hoe Schlick steeds meer betoverd werd door Wittgenstein: ‘Schlick liet elke kritische houding vallen en accepteerde bepaalde gezichtspunten en posities van Wittgenstein, ook al was hij niet in staat deze met rationele argumenten te ondersteunen.’⁹

Toen Wittgenstein terugkeerde naar Cambridge in 1929, besloot hij enkel nog af te spreken met Waismann en Schlick bij zijn sporadische bezoeken aan Wenen. Deze gesprekken waren in functie van Waismanns project om de ideeën van Wittgenstein samen te vatten in een toegankelijker werk dan de *Tractatus* – een project dat Wittgenstein uiteindelijk afkeurde en waarop Wittgenstein ook elk contact met Waismann verbrak.¹⁰ De verhouding tussen Wittgenstein en de filosofen van de Weense cirkel tussen 1927 en 1934 was – zacht uitgesproken – gespannen. Die spanning is exemplarisch voor de afstand tussen enerzijds Wittgensteins visie op de doelstelling van filosofie en anderzijds het activistische gemeenschapsproject waar de Weense Cirkel en bij uitbreiding alle logisch empiricistische filosofie voor stond. In plaats van onderlinge discussies over de vruchtbaarheid van aangebrachte concepten en stellingen, waren Wittgensteins uitspraken te nemen of te laten. Carnap omschreef het dertig jaar na zijn ontmoeting met Wittgenstein als volgt:

Zijn perspectief en attitude tegenover personen en problemen, zelfs theoretische problemen, hadden meer gemeenschappelijk met die van een creatieve artiest dan met die van een wetenschapper. Ze leken, zo zou je kunnen stellen, meer op die van een religieuze profeet of waarzegger. Wanneer hij begon zijn visies te ontwikkelen over een specifiek filosofisch probleem, voelden we vaak een interne worsteling die zich in hem ontwikkelde in datzelfde moment, een worsteling waarmee hij trachtte de duisternis te doorbreken in de richting van het licht, in een intense en pijnlijke inspanning die uiterst zichtbaar was in zijn expressieve uitdrukking. [...] Hij maakte op ons de indruk alsof zijn inzichten hem ingefluisterd werden door een goddelijke inspiratie, waardoor we allemaal het gevoel kregen dat elke nuchtere, rationele commentaar of analyse van zo'n inzicht niets anders kon zijn dan heiligschennis voor hem.¹¹

8 McGuinness (1967, 14)

9 Carnap (1963, 27)

10 Friedl (2021, 281)

11 Carnap (1963, 26)

3. Het plagiaat conflict

De relatie tussen Wittgenstein en Carnap kwam tot een definitief breekpunt in 1932, nadat Wittgenstein Carnaps tekst 'Die physikalische Sprache als Universalsprache der Wissenschaft' (1931) ter inzage had gekregen. Wittgenstein beschuldigde Carnap ervan zijn cruciale inzichten, die mondeling en schriftelijk verspreid waren door Schlick en Waismann, te gebruiken om een 'nieuwe' fysicalistische positie te ontwikkelen, en dat zonder enige vermelding van Wittgensteins invloed. Wittgenstein was uitermate ontzet en uitte in een verontwaardigde brief naar Carnap de vrees dat men Wittgenstein bij mogelijke publicatie van zijn eigen inzichten zou beschuldigen van het plagiëren van Carnap.¹² Uit correspondentie met Schlick blijkt dat Wittgensteins ergernis betrekking had op passages omtrent a) wetenschappelijke hypothesen, b) fysicalisme specifiek als een these over de taal van wetenschap en c) het onderscheid tussen de materiële en formele modus van spreken. Omdat Wittgenstein op geen enkele manier in de *Tractatus* of in zijn gesprekken met Schlick en Waismann vermelding had gemaakt van fysicalisme of het onderscheid tussen de twee modi van spreken, vond Schlick Wittgensteins beschuldigingen zonder grond¹³, net zoals de meeste moderne commentatoren.¹⁴ Hoewel Carnap in zijn antwoord aan Wittgenstein een bespreking van diens ideeën uit de *Tractatus* beloofde in zijn boek *Der Logische Syntax der Sprache*, eindigde elk contact tussen de twee bij deze plagiaat controverse. Deze episode is gemakkelijk toe te schrijven aan Wittgensteins bijzondere karakter, of Wittgensteins zoektocht naar (academische) erkenning. Wittgenstein uitte echter ook de angst om gezien te worden als deel van een filosofische gemeenschap waartoe hij nooit wou behoren, en zo ongewild geassocieerd te worden met een vorm van filosofie die hem totaal vreemd was. In een brief aan Schlick maakte hij dit duidelijk:

Tegen mijn wil zie ik mij nu deel uitmaken van de zogenaamde 'Weense Cirkel'. In die cirkel heerst er een gemeenschappelijkheid van bezit, zodat ik bijvoorbeeld Carnaps ideeën kan gebruiken als ik dat zou willen, maar hij kan eveneens de mijne gebruiken. Maar ik wil mijn krachten niet bundelen met Carnap en ik wil niet behoren tot een cirkel waartoe hij

12 Wittgenstein aan Carnap, 20 augustus 1932, Doos 201, folder 78, document 3, Archives for Scientific Philosophy, University of Pittsburgh.

13 Cf. Dagboek Carnap, 15 december 1932 (Damböck 2022, 573).

14 Friedl (2021); Stadler (2015, 228); Stern (2007)

behoort. Als ik een appelboom in mijn tuin heb staan, dan verheug ik mij daaraan en kan deze tot functie hebben dat mijn vrienden, zoals jij en Waismann, er gebruik van maken. Ik ga geen dieven weggagen die over het hek klimmen, maar ik heb het recht om mijn afkeer te uiten tegen deze dieven wanneer zij veinzen mijn vrienden te zijn of zelfs beweren dat de boom ook hen toebehoort.¹⁵

Na 1932 uitte Wittgenstein deze afkeer zonder terughoudendheid. Hij schrapte Carnap van de lijst van mensen die de nota's van zijn nieuwe werk mochten inkijken. Carnap getuigde daarover: 'in mijn hele leven heb ik nooit iets gelijkaardigs meegemaakt als deze haat gericht tegen mij.'¹⁶ Voor Carnap zelf, en ook voor moderne commentatoren, was dit een uitdrukking van Wittgensteins geconflieeerde karakter: de verschillen in personaliteit tussen Carnap en Wittgenstein waren voor Wittgensteins psyche verstorend en daarom dreef hij het contact ultiem op de spits. Toch blijft het hele voorval vreemd, aangezien Wittgenstein in het voorwoord van de *Tractatus* zelf aangeeft volstrekt onbekommerd te zijn of zijn inzichten al door iemand anders gedacht zijn.¹⁷ Dat Wittgensteins getroebleerde persoonlijkheid een drijvende rol heeft gespeeld in de interactie met Carnap staat uiteraard buiten kijf, maar er is ook een dieperliggend, inhoudelijk aspect van het conflict dat tot nu toe onderbelicht is gebleven, namelijk de meta-filosofische verschillen tussen Wittgenstein en logisch empiricistische filosofie die de oppervlakkige gelijkenissen veruit overstemden – verschillen waar Wittgenstein zich direct heel bewust van was, en waarover Carnap pas jaren na hun ontmoetingen duidelijkheid over kreeg.

4. De onderliggende kwestie: is een wetenschappelijke filosofie mogelijk?

Naast een psychologische duiding van Wittgensteins afkeer, benaderde Carnap deze afkeer ook filosofisch in zijn autobiografie. Volgens Carnap was er een opmerkelijk verschil tussen Wittgensteins *houding* om filosofische problemen te behandelen en de *houding* van de logisch empiricisten. Volgens die laatsten maakten een open discussie met anderen en het bespreken van tegenwerpingen een integraal deel uit van de behandeling van filosofische

¹⁵ Stern (2007, 321)

¹⁶ Stadler (2015, 227)

¹⁷ (TLP, p. 9)

problemen, *precies* zoals wetenschappers hun theorieën laten beoordelen door collega's en samen met die collega's steeds nieuwe denkpijpen aanboren.¹⁸ 'Deliberatieve rationaliteit' stond daarin centraal – een democratische levenshouding die volgens Carnap bij fysici en historici als vanzelfsprekend aanwezig was en die Carnap wou gebruiken als model om zichzelf te begrijpen. Zo'n houding bleef Wittgenstein echter, tot initiële verbazing van Carnap, vreemd als model voor de filosofie. Carnaps eigen teksten en Carnaps praktijk daarentegen ademen zo'n deliberatieve rationaliteit.¹⁹ In het voorwoord tot *Der logische Aufbau der Welt* stelt Carnap dat zijn boek tot doel heeft om het pad aan te wijzen naar de verwetenschappelijking van de filosofie. Wetenschappelijke filosofie had voor Carnap twee betekenissen.

Ten eerste focust de wetenschappelijke filosofie *inhoudelijk* op de opheldering van de verhoudingen tussen wetenschappelijke begrippen op zo'n manier dat enerzijds de wetenschappers niet langer onzinnige filosofische eisen zouden stellen aan hun theorieën en anderzijds de filosofen niet langer bekommerd zouden zijn om die problemen die niet wetenschappelijk oplosbaar zijn. In deze zin was er een parallelie met Wittgensteins *Tractatus*. Expliciet verwijzend naar de laatste stellingen van de *Tractatus* stelde Carnap op het einde van de *Aufbau* dat alle zinvolle vragen door de wetenschap beantwoord kunnen worden. Daarmee zijn echter volgens Carnap niet alle levensproblemen opgelost:

Hoewel de betekenis van de wetenschap voor het leven in moderne stromingen vaak onderschat wordt, willen we ons ook niet tot de tegenovergestelde vergissing laten verleiden. Veeleer willen wij, die in de wetenschap werken, het voor onszelf helder maken dat de confrontatie met het leven de inzet nodig heeft van alle soorten krachten en ons zo beschermen tegen het kortzichtige geloof dat we de uitdagingen waarvoor het leven ons stelt alleen tegemoet kunnen treden krachtens het conceptuele denken.²⁰

In 1928 verwijst Carnap ter vergelijking met dit idee nog expliciet naar de volgende passage uit de *Tractatus*.

Wij voelen dat zelfs als alle mogelijke wetenschappelijke vragen beantwoord zijn, onze levensproblemen nog helemaal niet zijn aangeroerd. Er blijft dan weliswaar geen vraag meer over; en juist dat is het antwoord.
(TLP, 6.52)

18 Carnap (1963, 26)

19 Friedman (2012)

20 Carnap (1998 [1928], § 183)

In het bovenstaande citaat van Carnap zit echter een duidelijk contrastpunt met Wittgenstein verscholen – een contrastpunt dat Carnap bij het schrijven van de passage nog niet had gevat. Carnap zag de filosofische arbeid in zijn *Aufbau* als deel van de wetenschap. Hij spreekt over ‘wij, die in de wetenschap werken’. De verheldering (aan de hand van de logica) van de verhouding tussen wetenschappelijke concepten – de centrale doelstelling van de *Aufbau* – zag Carnap als een specifiek onderdeel van het wetenschappelijk bedrijf – een onderdeel dat weliswaar altijd al aanwezig was geweest in de wetenschap, maar waarvoor wetenschappers omwille van toenemende specialisatie steeds minder aandacht hadden. Wetenschappelijke filosofie had tot doel die taak binnen de wetenschap zo expliciet mogelijk op de agenda te plaatsen. Vanaf 1935 stelde Carnap wetenschappelijke filosofie gelijk aan de logica van de wetenschap, een onderzoek naar de logische en talige structuren die de wetenschap mogelijk maken.²¹ Precies dit idee van filosofie als het zelf reflecterende onderdeel van de wetenschappelijke activiteit deelde Carnap met zijn Berlijnse tegenhanger Hans Reichenbach.²² Dit is een centrale pijler van het logisch empiricisme als filosofische stroming. Carnaps *Aufbau* toont weliswaar dat traditionele metafysische filosofie onzin is, maar plaatst daarvoor het positieve, nieuwe wetenschappelijke ideaal in de plaats. Dit staat in schril contrast met Wittgensteins louter negatieve visie op filosofie in de *Tractatus* (en in wezen ook in zijn latere werk).

De juiste methode van filosoferen zou eigenlijk deze zijn: niets uitspreken dan wat gezegd kan worden, natuurwetenschappelijke stellingen – iets dus dat met filosofie niets heeft te maken – en dan steeds, als een ander iets metafysisch wilde zeggen hem aan te tonen dat hij bepaalde tekens in zijn volzinnen geen betekenis heeft gegeven. Deze methode zou voor de ander onbevredigend zijn – hij zou niet het gevoel hebben dat we hem filosofie onderwezen – maar het zou *de enige strikt juiste zijn*. (TLP, 6.53)

Filosofie is volgens Wittgenstein geen domein in het denken, geen deel van de wetenschap, maar eerder het opnemen van een bepaalde houding, namelijk het in de kop drukken van elke poging om dat te zeggen wat niet gezegd kan worden. Er is niets dat de filosofie aan het leven kan toevoegen, laat staan aan de wetenschap, buiten één zaak, je weg te houden van metafysische stellingen en zo de waanbeelden van ons denken te vermijden. De

²¹ Carnap (1936)

²² Reichenbach (1936; 1951, 119)

centrale pijler van het logisch empiricisme om de taal van de wetenschap te analyseren en daarmee deel te nemen aan het wetenschappelijk bedrijf is Wittgenstein vreemd. Dit contrast is ook nauw verbonden met de tweede – en sociale – betekenis die Carnap toekent aan wetenschappelijke filosofie, namelijk het ideaal van gemeenschappelijke arbeid dat kenmerkend is voor de wetenschap opnemen in de gemeenschap van de filosofen.

De strenge en verantwoordingsbewuste grondhouding van wetenschappelijke onderzoekers moet ook de grondhouding van de filosofische arbeiders worden, in tegenstelling tot de houding van de vroegere filosofen die meer lijkt op de houding van een dichter. Deze nieuwe houding verandert niet alleen de stijl van denken, maar ook de opdrachten die men zichzelf stelt. [...] Eenieder werkt vanaf nu aan een specifiek onderdeel van één gezamenlijke wetenschap [Gesamtwissenschaft].²³

Voor Carnap was deze nieuwe houding van de filosoof nauw verbonden met een breder sociaal proces in de samenleving waarvan wetenschappelijke filosofie slechts één vorm was. Het voorwoord van de *Aufbau* besluit als volgt:

We vinden deze houding terug in de stromingen in de kunst, vooral de architectuur, en in bewegingen die zich bekommeren om een betekenisvolle vormgeving van het menselijke leven: het persoonlijke, het gemeenschapsleven, de opvoeding en alle uiterlijke organisaties in het algemeen. [...] Het is een houding die overal helderheid opzoekt, maar ook steeds de niet volstrekt transparante vervlechting met het leven erkent, die elk individueel voorstel zorgvuldig overloopt zonder de blik op haar plaats in het grotere geheel te verliezen, noch de verbondenheid van alle mensen of de vrije ontplooiing van eenieder. Het geloof dat deze houding de toekomst toebehoort, draagt onze arbeid.²⁴

Het is moeilijk om een groter contrast te vinden met het einde van Wittgensteins voorwoord in de *Tractatus*. Daar omschrijft hij zijn werk niet als het begin van iets nieuws, maar als een einde. De gedachten die je eruit kunt halen zijn ‘onaantastbaar en definitief’. De problemen acht Wittgenstein ‘in wezen voorgoed te hebben opgelost’. Dit hangt ook samen met het grootste interpretatieve probleem van de *Tractatus*, namelijk dat de stellingen in het boek volgens Wittgenstein zelf onzinnig zijn. Over wat onzinnig is, valt er

²³ Carnap (1998 [1928], XIV)

²⁴ Carnap (1998 [1928], XVI)

niet te discussiëren, daarin kan je ook geen vooruitgang boeken en je kan er ook niet over samenwerken, zoals wetenschappers samen de vraagstukken in hun domein uitwerken. Toen de filosofen van de Weense Cirkel de *Tractatus* lasen, was dit van meet af aan het grootste euvel: Wittgenstein maakte zijn inzichten absoluut, afgesloten van rationele discussie door hen niet deel te laten uitmaken van zinvolle taal. Het was onmogelijk om het werk te begrijpen als deel van de ‘gemeenschappelijke’ wetenschapsarbeid waar zij ook zelf deel van uitmaakten. Volgens de *Tractatus* is er immers geen (wetenschaps)filosofische arbeid meer te doen *tout cours*. Hoogstens kan je de stellingen verhelderen om zo tot inzicht te komen.

5. Het groeiende besef van een cruciaal verschil

In het bijzonder bood Otto Neurath van bij het begin veel weerstand tegen Wittgensteins meta-filosofie. Voor Neurath kon het niet door de beugel dat het alleen mogelijk is om verhelderingen (Erläuterungen) te geven om tot een inzicht te komen en geen argumenten.²⁵ Wittgensteins onderscheid tussen tonen en zeggen was volgens Neurath pure mystiek – een metafysica die zichzelf van elke kritiek onttrok. Tijdens de bespreking van de *Tractatus* in de Cirkel leidde Neuraths onophoudelijke kritiek er zelfs toe dat Schlick Neurath opdroeg alleen nog iets op te merken wanneer er iets niet-metafysisch in de *Tractatus* stond – waarna Neurath volgens zijn eigen criteria van metafysica enkel nog de discussies in stilte kon volgen.²⁶

Wittgenstein deed niet aan wetenschappelijke filosofie, noch in de eerste, inhoudelijke betekenis van het concept, noch in de tweede, sociale betekenis. De filosofische grondhouding die Reichenbach, Neurath of Carnap promoten, was niet de filosofische houding van Wittgenstein. In wezen was Wittgenstein daarover van bij aanvang duidelijk. Hij weigerde van bij het eerste contact met Schlick deel te nemen aan Schlicks discussiegroep, noch participeerde hij aan de lezingenreeksen van de Ernst Mach Verein. Carnaps pogingen om Wittgenstein te behandelen als deel van zijn geïdealiseerde ‘gezamenlijke wetenschap’ werden door Wittgenstein consequent geweigerd.

Vanaf 1929 profileerde Schlicks discussiegroep ‘de Weense cirkel’ zich ook openbaar als een sociale kracht in het tot stand brengen van een revolutie in de filosofie. In het publieke manifest van de groep, geschreven door Carnap, Neurath, en de wiskundige Hans Hahn, staat dat de groep zichzelf de

²⁵ Neurath (1937, 275)

²⁶ Hempel (1969, 168)

'eenheidswetenschap' (Einheitswissenschaft) als doel voorop heeft gesteld. Hun bedoeling was 'de capaciteiten van de individuele onderzoeker in de wetenschapsgebieden in verbinding en in overeenstemming met elkaar te brengen.'²⁷ Daarbij hoorde een beklemtoning van collectieve arbeid (Kollektivarbeit), en op het einde van het manifest wordt duidelijk dat die collectieve arbeid ook een onderdeel is van een bredere maatschappelijke strijd (Kampf) tegen de toename van metafysische en religieuze neigingen in de samenleving, net zoals Carnap dit ook in zijn *Aufbau* reeds had aangegeven. Ook de 'eenzame' logici van hun tijd werden betrokken in de revolutionaire intenties.

Sommige [belijders van de wetenschappelijke wereldopvatting], zich verheugend op vereenzaming, zullen op de ijzige toppen van de logica een teruggetrokken bestaan leiden. Anderen zullen de vermenging met de massa verguizen omdat zij onvermijdelijk een trivialisering met zich meebrengt. Maar ook hun presentaties voegen iets toe aan de historische ontwikkeling.²⁸

Hoewel de *Tractatus* in het manifest verschillende malen vermeld wordt als inspiratiebron voor de cirkel, is het ten zeerste te betwijfelen of Wittgenstein zich kon vinden in de bovenstaande activistische aankondiging van een revolutie in de filosofie, de wetenschap en de maatschappij. Dit fundamentele filosofische verschil was wellicht altijd duidelijk voor Wittgenstein, maar zeker niet voor Carnap.

Alleen na ettelijke ontmoetingen begon het Carnap te dagen hoezeer elke activistische intentie Wittgenstein vreemd was en dat er van wetenschappelijke filosofie voor Wittgenstein geen sprake kon zijn. In hun tweede treffen drukte Wittgenstein zijn afkeur uit tegen de anorganische taal Esperanto die voor Carnap een modeltaal was ter bevordering van vrede en universele communicatie tussen mensen, net zoals Carnaps zoektocht naar de universele wetenschappelijke taal elk strijd over en in de wetenschap moest stillen.²⁹ In het algemeen had Wittgenstein een afkeer van elke poging om natuurlijke talen te manipuleren in de hoop hen zo te verbeteren – dé centrale doelstelling van Carnaps logica van de wetenschappelijke taal. Wittgenstein vond ook niets aan wetenschapsonderwijs voor arbeiders in

27 Carnap, Neurath, Hahn (2013 [1929], 14)

28 Carnap, Neurath, Hahn (2013 [1929], 32)

29 Carnap (1931)

Wenen³⁰ – een expliciet onderdeel van de activistische intenties van de Eenheidswetenschap die door Neurath en Carnap werd bepleit. De contacten tussen Wittgenstein en Carnap vonden enkel plaats in 1927, toen de *Aufbau* en het manifest nog niet bestonden. Ongetwijfeld maakten deze twee teksten Wittgenstein duidelijk hoezeer Carnaps filosofische intenties verwijderd waren van de zijne.

Bij de publicatie van *Der Logische Syntax der Sprache* – dus na de plagiaat beschuldigingen – was het Carnap echter gaan dagen hoezeer Wittgenstein een ander filosofisch project voor ogen had dan hijzelf. In § 73 van *Syntax* behandelt Carnap twee cruciale verschillen met Wittgenstein. Ten eerste, in scherp contrast met 4.121, is het volgens Carnap wel mogelijk om zinnen te maken over de vorm van de zin. ‘De syntaxis is op dezelfde wijze formuleerbaar als de geometrie.’³¹ Dit inhoudelijke meningsverschil met Wittgenstein zo helder als mogelijk verdedigen, was wellicht het belangrijkste motief voor Carnap om *Syntax* uit te werken.³² Ten tweede – en dit vloeit voort uit het meta-filosofische project van het logisch empiricisme – is er ook een wetenschapsfilosofie mogelijk die de taal van de wetenschap tot het object van *gezamenlijk* onderzoek en van verbetering kan maken. Er zijn *zinvolle* wetenschapsfilosofische uitspraken die het object kunnen vormen van een *zinvolle* discussie.

(Volgens Wittgenstein) houden de onderzoeken van de wetenschapslogica geen zinnen in, maar slechts verhelderingen die de lezer uiteindelijk als schijn-zinnen moet erkennen en vervolgens verwerpen. Zo'n interpretatie van de wetenschapslogische onderzoeken is zonder twijfel onbevredigend. [...] Dit genoemde meningsverschil is niet alleen theoretisch van aard, maar is van bijzonder grote invloed op de praktische uitwerking van onderzoeken op filosofisch gebied ... Dat Wittgenstein niet in de mogelijkheid gelooft van een exacte formulering van wetenschapslogische zinnen heeft tot gevolg dat er geen enkele wetenschappelijkheid toegeschreven kan worden aan zijn eigen formuleringen en dat er dus geen scherp onderscheid is tussen wetenschapslogica en metafysica.³³

De praktische uitwerking van Wittgensteins visie noemt Carnap ‘onbevredigend’, omdat het de wetenschappelijke gemeenschap elk logisch

30 Carnap dagboeken, 6 juli 1927 (Damböck 2022, 346)

31 Carnap (1934, 209)

32 Carus (2007, 229)

33 Carnap (1934, 209)

meta-perspectief op haar eigen praktijk ontnemt, ten minste als object van discussie en onderzoek. De *Tractatus* maakt de wetenschappelijke filosofie dus onmogelijk en begrijpt ultiem de organisatorische projecten van het logisch empiricisme, zoals de organisatie van de conferentiereeks over de eenheid van de wetenschap, als zinledig. Tegen 1934 was het duidelijk dat de waters tussen Wittgenstein en logische empiricisten als Carnap, Neurath of Reichenbach te groot was om nog verdere interactie na te streven. Naar Wittgenstein verwijst Carnap in zijn latere carrière nog nauwelijks.

6. Historiseren van jezelf

Ondanks Wittgensteins expliciete angst dat zijn ideeën verkeerdelijk geassocieerd zouden worden met het gemeenschapsproject van de wetenschappelijke filosofie waar Carnap, Neurath en Reichenbach zich om bekommerden én ondanks het groeiende besef bij Carnap tegen 1935 dat Wittgensteins ideeën eigenlijk in oppositie stonden met het ideaal van een wetenschappelijke filosofie, konden beide partijen de associatie met elkaar voor de *buitenwereld* moeilijk teniet doen. De leden van Schlicks leesgroep hadden in hun publicaties vaak verwezen naar de *Tractatus* als inspiratiebron. Bovendien leken ze voor alle buitenlandse bezoekers in Wenen vaak te spreken over de *Tractatus* in hun cirkel. De intellectuele associatie tussen Wittgenstein en het logisch empiricisme zou nooit meer weggaan.

Exemplarisch voor de tragiek van deze situatie is het vroege werk van Carl Hempel. In december 1934 gaf de jonge, onervaren Hempel, op uitnodiging van Susan Stebbing, een lezing in Cambridge over de recentste ontwikkelingen omtrent het statuut van protocol zinnen bij Carnap en Neurath – uiteraard bij afwezigheid van Wittgenstein. Hij bouwde zijn hele relaas op alsof Carnaps en Neuraths visie voortkwam uit Wittgensteins waarheidsfuncties uit de *Tractatus*.³⁴ Toen Neurath deze paper onder ogen kreeg, maande hij Hempel ten strengste aan zo'n ideeënhistorisch verband niet meer opnieuw te verspreiden. Neurath schilderde Wittgenstein eerder af als 'een metafysische onverlaat die ook wat interessants te zeggen had over logica, zeker als je ziet hoezeer hij Schlick en Waismann terug de weg van de schoolfilosofie heeft opgestuurd'.³⁵ Wittgensteins meta-filosofische

34 Hempel (1935, 49)

35 Neurath aan Hempel, 18 maart 1935, Nr. 244, Vienna Circle Archives (VCA), Noord-Holland Archief Haarlem.

ziekte, om diepe inzichten na te streven waarover je niet kon discussiëren, had Schlick reeds in zijn greep volgens Neurath: ‘Als Mohammed [Schlick] iets zegt, dan spreekt uit hem Allah [Wittgenstein].’ Ter antwoord wees Hempel erop dat er bij zijn bezoek aan de Weens Cirkel in 1929 vaak over niets anders gesproken werd dan over Wittgenstein, en dat de invloed van Wittgenstein dus niet onderschat kon worden.³⁶ Neurath antwoordde direct: ‘als het op Wittgensteins invloed aankomt, dan gaat dat je petje te boven.’³⁷ Wittgenstein, aldus Neurath, was een stimulans geweest in de jaren ‘20, met name in het denken over het statuut van logische waarheden in termen van tautologieën, maar Wittgenstein had weinig te maken met de specifieke anti-metafysische en empiricistische traditie waarin de Weense Cirkel werkte – een traditie die voortkwam uit Mach, Duhem en Poincaré.

‘Als je iets historisch wil beweren, dan moet je jezelf ook historisch willen oriënteren’, en dat vraagt aandacht voor een brede historische context. Dat was de kern van Neuraths waarschuwing aan Hempel. Ultiem was het *inzicht* dat logisch empiricistische filosofen specifiek uit Wittgenstein haalden slechts beperkt tot het interpreteren van logische waarheden als tautologieën – een oordeel waar de hedendaagse literatuur ook op wijst.³⁸ Met het verdere meta-filosofische en activistische programma had Wittgenstein niets te maken.

7. Een afspraak met de geschiedenis

Wittgenstein had een afspraak met de geschiedenis. Zijn *Tractatus* is een verleidelijk enigmatisch werk dat voor eindeloze herinterpretatie vatbaar is. Het staat model voor een meta-filosofie die belang hecht aan *het bereiken van geniale inzichten*, eerder dan *het samenwerken* aan een gedeeld sociaal project. Het populariteitsverschil tussen Wittgenstein en het logisch empiricisme is hier mogelijks ook mee verbonden: de metafilosofie in de *Tractatus* speelt de bewondering van Wittgensteins genie en het eindeloze conflict over dat genie in de kaart, wat op zijn beurt gemakkelijk bewondering in de publieke sfeer captiveert.

Tegen 1935 was het meta-filosofische verschil duidelijk voor de actoren zelf, maar niet voor de buitenstaanders die Wittgenstein en het logisch empiricisme graag als één traditie benaderden. Een kleine eeuw later hoeven

36 Hempel aan Neurath, 22 maart 1935.

37 Neurath aan Hempel, 25 maart 1935.

38 Carus (2007, 185); Stern (2007).

we deze vergissing echter niet meer te maken. De vraag die we onszelf als erfgenamen van de filosofische conflicten uit het interbellum moeten stellen is: welk project willen wij bevorderen, welk meta-filosofie achten wij het waard terug op te nemen en les over te geven? Wat is filosofie voor ons?

Bibliografie

- Carnap, R. (1998 [1928]) *Der logische Aufbau der Welt*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Carnap, R. (1931) 'Die Physikalische Sprache als Universalsprache der Wissenschaft'. *Erkenntnis* 2, pp. 432-465.
- Carnap, R. (1934) *Der logische Syntax der Sprache*. Wien: Verlag von Julius Springer.
- Carnap, R. (1936) 'Von der Erkenntnistheorie zur Wissenschaftslogik', in: L. Rougier (red.), *Actes du Congrès international de philosophie scientifique*. Paris: Herman, pp. 36-42.
- Carnap, R. (1963) 'Intellectual Autobiography', in: P. Schlipp (red.), *The Philosophy of Rudolf Carnap*, La Salle, Illinois: Northwestern University, pp. 3-81.
- Carnap, R., Neurath, O. en Hahn, H. (2013) [1929] 'Wissenschaftliche Weltauffassung: Die programmatik des Wiener Kreis', in: C. Damböck (red.), *Der Wiener Kreis: Ausgewählte Texte*, Stuttgart: Reklam, pp.7-33.
- Carus, A. (2007) *Carnap and Twentieth-Century Thought: Explication as Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Damböck, C. (red.) (2022) *Rudolf Carnap: Tagebücher, band 2, 1920-1935*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Feigl, H. (1969) 'The Wiener Kreis in America', in: Fleming en Bailyn (red.), *Intellectual Migration: Europe and America, 1930-1960*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, pp. 630-673.
- Friedl, J. (2021) 'The Vienna Circle's Relationship with Wittgenstein', in: T. Uebel en C. Limbeck-Lilienau (red.), *The Routledge Handbook to Logical Empiricism*, London: Routledge, pp. 279-288.
- Friedman, M. (2012) 'Scientific Philosophy from Helmholtz to Carnap and Quine', in: R. Creath (red.), *Rudolf Carnap and the Legacy of Logical Empiricism*, Cham: Springer, pp. 1-13.
- Galison, P. (1990) 'Aufbau/Bauhaus: Logical Positivism and Architectural Modernism', *Critical Inquiry* 16 (4), pp. 709-752.
- Hempel, C.G. (1935) 'On the Logical Positivists' Theory of Truth', *Analysis* 2 (4), pp. 49-59.
- Hempel, C.G. (1969) 'Logical Positivism and the Social Science', in: P. Achinstein en F. Barker (red.), *The Legacy of Logical Positivism*, Baltimore: John Hopkins University Press, pp. 163-195.

- Mc Guinness, B.F. (red.) (1967) *Friedrich Waismann: Wittgenstein und der Wiener Kreis*, Oxford: Basil Blackwell.
- Neurath, O. (1937) 'Unified Science and its Encyclopedia', *Philosophy of Science* 4 (2), pp. 265-277.
- Reichenbach, H. (1936) 'L'empirisme logistique et la désagregation de l'a priori', in: L. Rougier, (red.), *Actes du Congrès international de philosophie scientifique*. Paris: Herman, pp. 28-36.
- Reichenbach, H. (1951) *The Rise of Scientific Philosophy*, Berkely and Los Angeles: University of California Press.
- Stadler, F. (2015) *The Vienna Circle: Studies in the Origins, Development, and Influence of Logical Empiricism*, Cham: Springer.
- Stern, D. (2007) 'Wittgenstein, the Vienna Circle, and Physicalism: A Reassessment', in: A. Richardson en T. Uebel (red.), *The Cambridge Companion to Logical Empiricism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wittgenstein, L. 2010 [1921] *Tractatus logico-philosophicus*, vertaald door Hermans, W.F., Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.

Over de auteur

Fons Dewulf is als postdoctoral onderzoeker verbonden aan het Departement Filosofie van Tilburg University. He is werkzaam op het NWO/ERC-project 'Exiled Empiricist'.